

آینده‌پژوهی هویت ملی ایران در افق زمانی ۱۴۰۷

* ابراهیم حاجیانی

E-mail: ebhajiani@gmail.com

** زهرا ابروانی

E-mail: iravani_2762z@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۸/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۲/۲۰

چکیده

هویت ملی از مفاهیم اساسی نظم سیاسی اجتماعی است که با ویژگی‌های همبستگی ملی و انسجام نظام سیاسی نقش مؤثر و تعیین‌کننده‌ای در عرصه‌های مختلف جامعه دارد. از سویی در پرتو پیشرفت حیرت‌انگیز فناوری‌های نوظهور و تغییرات عمیق و شتابان جهانی، مدیران و سیاست‌گذاران کشورها کوشیدند به‌رغم تغییرات اجتناب‌ناپذیر بین‌المللی شدن، کشورشان را از تهدیدات جدی مصون بدارند تا آینده‌ی مطلوب و کم‌خطری برای کشور خود بسازند. هدف نوشتار حاضر، رصد تحولات هویت ملی در ده سال آینده ایران است و نیز درصدد پاسخ به این پرسش اصلی است که سناریوهای محتمل هویت ملی ایران تا یک دهه آینده چه خواهند بود؟ روش‌های شبه‌دلفی، مصاحبه، پویش محیطی، تحلیل تأثیر متقاطع و سناریونویسی از تکنیک‌های آینده‌پژوهی است که در مقاله حاضر برای تدوین سناریوهای هویت ملی در افق زمانی ۱۰ سال آینده استفاده شده‌اند. یافته‌های مقاله شامل سناریوهای سه‌گانه خوش‌بینانه، میانه و بدبینانه است و نشان می‌دهد که هویت مدرن، توسعه و کارآمدی و تساهل و مدارا، عدم قطعیت‌های کلیدی تأثیرگذار بر هویت ملی ایران در ده سال آینده است. از نظر خبرگان مشارکت‌کننده وقوع سناریوی میانه محتمل‌تر است.

کلید واژه‌ها: هویت ملی، آینده‌پژوهی، پیش‌ران، ماتریس تأثیر متقابل، عدم قطعیت، پویش محیطی، سناریونویسی.

* دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه تهران، عضو هیأت علمی مرکز بررسی‌های استراتژیک، معاون هماهنگی و

برنامه‌ریزی مرکز بررسی‌های استراتژیک

** دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی، نویسنده‌ی مسئول

مقدمه و بیان مسأله

در جهان کنونی، با گسترش چشمگیر تکنولوژی و فن‌آوری‌های ارتباطی با قابلیت‌ها و کارکردهایی که دارند، تهدیدات و نگرانی‌هایی درخصوص هویت ملی به‌وجود آمده است. تقویت و ترمیم هویت ملی ایرانیان، موضوعی کلیدی و کلان است که ابعاد گوناگونی را پوشش می‌دهد. با توجه به عدم قطعیت منابع هویت‌ساز و تأثیرپذیری آنها، لزوم حفظ و پایداری هویت ملی ایرانی از مهم‌ترین مسائل کشور است و سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های مناسب معطوف به هویت ملی می‌تواند نقش ارزنده‌ای در تحکیم وحدت و همبستگی ملی در ایران داشته باشد. درواقع تمایل روزافزون به بین‌المللی شدن به همراه حفظ ویژگی‌های ملی و فرهنگی و غیره لزوم درک بهتر از «تغییرات» و تحولات «آینده» به همراه عدم قطعیت آن را برای دولت‌ها و جامعه ملی ضروری می‌سازد. حوزه‌های گسترده‌ی مطالعات علمی آینده با تکیه بر تفسیر و پیش‌بینی مبتنی بر قانون احتمالات به‌صورت فرارشته‌ای شکل گرفته است. به جهت افزایش پیچیدگی محیط و پویایی آن، تأثیرگذاری متغیرهای محیطی و افزایش تعاملات جهانی، مطالعات آینده، آینده‌پژوهی و کشف تحولات مسیر آینده هویت ملی ضرورت می‌یابد. تهیه و تنظیم چشم‌اندازهای آینده، بررسی و ترسیم روندهای ممکن، محتمل و مطلوب از طریق مطالعات آینده‌پژوهی دلیل غیرقابل کنترل بودن رویدادهای آینده است. با روش‌های آینده‌پژوهی عوامل مزاحم و مخلاً پیشرفت، متغیرهای کلیدی و تأثیرگذار در برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌ها شناسایی می‌شوند. هویت ملی به‌عنوان وجه تمایز ملت‌ها، با ثبات سیاسی و امنیت ملی کشورها پیوند دارد و از این‌رو کشورها باید نسبت به تقویت و تحکیم آن، تلاشی مضاعف داشته باشند. امروزه در عصر اطلاعات و ارتباطات شاهد افزایش آگاهی‌ها و تعاملات از طریق رسانه‌ها، شبکه‌های مجازی و به تبع تغییر ارزش‌ها و نگرش‌ها، تغییر سبک زندگی، مسائل مواجهه با فرایند جهانی شدن و هویت مدرن هستیم که اهمیت به هویت ملی و آینده آن را دو چندان می‌کند. هم‌چنین اهدافی نظیر انتقال و بازآموزی ارزش‌ها، اسطوره‌ها، سنت‌ها و آداب اجتماعی میان نسل‌ها؛ آموزش و تقویت اصول اعتقادی و جهان‌بینی؛ تسهیل زمینه‌های تقویت وفاق و همگرایی سیاسی - اجتماعی و وحدت سرزمینی؛ تسهیل زمینه‌های تفاهم، مناسبات و مبادلات فرهنگی میان اقوام؛ تقویت اجتماعی پشتمانه‌ی راهبردهای مدیریت و توسعه‌ی ملی معطوف به ارتقای مشروعیت و همبستگی ملی و غیره دغدغه واکاوی آینده هویت ملی را ایجاد می‌کند. پژوهش آینده هویت ملی به‌ویژه در

سیاست‌های هویتی مطرح است. مطالعه آینده هویت ملی از ابعاد مهم آینده‌اندیشی است که به مطالعه پایداری و یا تغییرپذیری هویت ملی می‌پردازد و از این‌رو فرآیند تغییر و چگونگی هویت ملی ایرانی در آینده محل تأمل این مقاله است. هدف نوشتار حاضر، بررسی تحولات هویت ملی در ده سال آینده ایران است. به‌طورکلی پژوهش حاضر در پی پاسخ به سؤال‌های زیر است: پیش‌ران‌های تأثیرگذار بر هویت ملی کدام‌اند؟ و انواع سناریوهای محتمل هویت ملی ایران تا یک دهه آینده چه خواهند بود؟

پیشینه تجربی

پژوهش‌هایی در ارتباط با آینده‌پژوهی هویت ملی کشورمان صورت گرفته که هر یک ابعاد مختلفی را بررسی کرده‌اند. در مقاله‌ای با عنوان «چشم‌انداز هویت ملی و دینی ایرانی» نویسنده به کیفیت تعاملات میان هویت ملی و هویت مذهبی در چارچوب تحولات تاریخی معاصر (جنگ‌های ایران و روس، نهضت تنباکو، نهضت مشروطه، نهضت ملی کردن نفت، انقلاب اسلامی، دوره‌ی دفاع مقدس) پرداخته است که روابط بین آنها به‌صورت نسبتی پویا و تعاملی ملاحظه می‌شود. نویسنده هویت ملی را هویت ایرانی - اسلامی تعریف کرده و معتقد است توجه به تعامل و جهانی‌شدن و عدم قطب‌بندی هویت دینی و هویت ملی از عوامل تأثیرگذار آینده‌ای روشن است. وی بر این اعتقاد است که مبانی فلسفی و فرهنگی هویت ایران از اصول اسلامی و ملی گرفته شده است و مبانی مدیریتی مان را موازین اسلامی، تجربیات جهانی، تعامل سازنده با محیط بین‌المللی و اصول توسعه‌ای دربرگرفته است (روحانی، ۱۳۹۰: ۹). ابوالحسنی (۱۳۹۰) در مقاله‌ی «جهت‌گیری هویت ملی ایران در آینده» ساختار اجتماعی و اقتصادی، تکنولوژی ارتباطی و رسانه‌های جمعی را از جمله عوامل تأثیرگذار بر هویت ملی می‌داند. ایشان معتقدند جهت‌گیری هویت ملی در آینده به سمت همگونگی و هماهنگی با هویت جهانی سوق خواهد یافت. در مقاله‌ای با عنوان «آینده‌شناسی هویت جمعی در ایران با روش تحلیل ماتریس متقاطع» عناصر سازنده هویت جمعی در ایران (هویت ملی، هویت مذهبی، هویت محلی و هویت مدرن) بررسی و مناسبات تعاملی میان آنها واکاوی شده است. نویسنده معتقد است در ایران آینده هویت مدرن از اهمیت برجسته‌ای برخوردار خواهد شد و پاره‌ای تغییرات در ماهیت و جایگاه مناسبات میان ابعاد مختلف هویت به وجود خواهد آمد (حاجیان، ۱۳۹۰: ۱۰۵). قنبری (۱۳۹۰). در مقاله‌ی «نگاهی به آینده هویت ملی ایرانیان» به پیش‌بینی وضعیت هویت

ملی در بیست سال آینده پرداخته است. نویسنده کارآمدی، عدالت توزیعی، هویت قومی، مشروعیت، هویت انقلابی، سیاست‌های هویتی را به‌عنوان پیش‌ران‌های مؤثر بر هویت ملی با روش سناریونویسی تحلیل کرده است.

بررسی پژوهش‌ها نشان می‌دهد محققان برخی از ابعاد مؤثر بر هویت ملی را مورد توجه قرار دادند. همین‌طور در روش‌های آینده‌پژوهی از تکنیک‌های ترکیبی کمتر استفاده شده است. در این نوشتار پیش‌ران‌های اثرگذاری که انتخاب شدند نسبت به پژوهش‌های ذکر شده جامع‌تر و روش بررسی تأثیر پیش‌ران‌ها بر آینده هویت ملی نسبت به این پژوهش‌ها ترکیبی و استفاده از نرم‌افزار در نظر گرفته شده است. در مقاله تلاش شده که ابتدا مباحث نظری هویت بیان شود و با بهره‌گیری از روش آینده‌پژوهی پیش‌ران‌ها و تأثیرشان مورد بررسی قرار گیرند. در نهایت یافته‌های مقاله حاضر در بخش سناریوهای محتمل از دیدگاه صاحب‌نظران مطرح می‌شوند.

مرور ادبیات و چارچوب نظری

هویت معلول رویه‌های پیچیده گفتاری، تاریخ، ساختارها و مناسبات فرهنگی و به‌ویژه قدرت سیاسی است. بر پایه پیش‌فرض بنیادی نظریه کنش متقابل نمادین، مبنی بر امکان شکل‌گیری خودهای متنوع، به این نکته کلیدی توجه می‌شود که هویت‌های جمعی از جمله هویت ملی در هر جامعه‌ای تحت تأثیر منابع مختلفی قرار دارند و نوع این منابع هویت بخش یا هویت ساز بنا بر شرایط تاریخی، محیط جغرافیایی، فرایندهای جامعه‌پذیری، گفتمان‌های قدرت، روابط اجتماعی، رسانه‌ها، سیاست فرهنگی و غیره تعیین و مشخص می‌شود. دیگر آن‌که چون منابع هویت‌ساز متعدد هستند، هویت تک‌بعدی محقق نمی‌شود، بلکه تحت تأثیر هر کدام از جریان‌های هویتی خاص، شاکله هویت کنش‌گران سازماندهی می‌شود. هویت به مثابه‌ی مفهومی چندوجهی، متغیر و سیال در وهله‌ی اول پرسش از کیستی را می‌رساند و به باور بسیاری از صاحب‌نظران موجب شناسایی افراد، گروه‌ها، فرهنگ‌ها و غیره از یکدیگر می‌شود.

از نظر مانوئل کاستلز هویت فرآیند معناسازی براساس یک ویژگی فرهنگی یا مجموعه‌ای به هم پیوسته از ویژگی‌های فرهنگی که بر منابع معنایی دیگر اولویت داده می‌شود، به دست خود کنشگران و از رهگذر فرآیند فردیت بخشیدن ساخته می‌شود (کاستلز، ۱۳۸۰: ۲۲). هویت انواع، سطوح و سلسله‌مراتب مختلفی دارد، در یک دسته‌بندی کلی می‌توان دو نوع هویت را از یکدیگر تفکیک و متمایز کرد: یکی «هویت

فردی» و دیگری «هویت جمعی». هویت فردی به ویژگی‌هایی اشاره دارد که فرد به‌عنوان یک شخص منحصر به فرد و متفاوت از دیگر افراد جامعه، آنها را به خود منتسب می‌کند. در این نوع هویت من در مقابل دیگری قرار می‌گیرد.

بالاترین سطح هویت جمعی یعنی هویت ملی از مهم‌ترین، فراگیرترین و مشروع‌ترین سطح هویت در کلیه نظام‌های اجتماعی است (مقصودی، ۱۳۸۶: ۹۳). آنتونی اسمیت هویت ملی را باز تولید و باز تغییر پایدار ارزش‌ها، نمادها، خاطرات، افسانه‌ها و سنت‌ها می‌داند که عناصر تمایزبخش هر ملتی هستند. بنابراین هویت ملی عبارت است از نوعی احساس تعلق فرهنگ محور، تمایزآفرین و تداوم‌بخشی به یک ملت که دولت و گفتمان‌های مسلط با بهره‌برداری از منابعی معین آن را به وجود آورده، حفظ و تعریف می‌کند. وی اضافه می‌کند که هسته هویت ملی «تداوم و تمایز» است (اسمیت، ۱۳۸۳: ۶۸). به نظر اسمیت هویت ملی موارد زیر را شامل می‌شود: ۱- سرزمین تاریخی ۲- اساطیر و خاطره‌های تاریخی ۳- فرهنگ توده‌ای مشترک ۴- حقوق قانونی و وظایف مشترک ۵- اقتصاد مشترک. پس هویت ملی چند بعدی بوده نمی‌تواند به یک عنصر تقلیل یابد. هویت ملی روندی ذهنی است که در گذر زمان تغییر می‌کند (اسمیت، ۱۹۹۱: ۴۴). به‌طور کلی طبق نظریه‌های هویت ملی دو گونه هویت ملی مبتنی بر ناسیونالیسم و هویت ملی مبتنی بر حقوق شهروندی مطرح است.

پارادایم‌های غالب در حوزه هویت ملی را می‌توان به دو دسته عام تقلیل‌گرایانه و تلفیق‌گرایانه تقسیم کرد که در پارادایم‌های تقلیل‌گرایانه روی یک دسته خاصی از عوامل خرد یا کلان تأکید شده است، ولی در پارادایم‌های تلفیق‌گرایانه به ترکیب عوامل سطوح خرد و کلان یا درون‌زا و برون‌زا توجه می‌شود (عبداللهی، ۱۳۸۹: ۱۵). برخلاف جامعه‌شناسان کلاسیک که یا بیشتر به ساختار توجه دارند و یا به فرد اهمیت می‌دهند، جامعه‌شناسان معاصر با توجه به پرسش‌های جدیدی که در ذهن دارند، این دوگانه‌انگاری (خرد و کلان یا انکار می‌شود و یا این‌که صبغه‌ی کمتری دارد. طبق مبانی هستی‌شناسانه جامعه‌شناسان تلفیق‌گرا جامعه عرضه‌همنشینی عناصر خرد و کلان است که نمود عینی آن مشروعیت دادن به تکثرگرایی و قبول وجود هویت‌های جمعی گوناگون است (توسلی، ۱۳۸۱: ۱۶). گیدنز به‌عنوان جامعه‌شناسی تلفیق‌گرا نظریه هویت را با توجه به نظریه ساختاربنندی توضیح می‌دهد؛ بدین معنا که کنشگر به‌صورت بازاندیشانه به ارزیابی فعالیت‌های خود در ساخت اجتماعی می‌پردازد و تأثیرگذاری و تغییر شرایط اجتماعی افراد اساس نتیجه توانایی آنها در بازاندیشی نسبت به رفتار

خویش است (ذکائی، ۱۳۸۱: ۳). به نظر گیدنز، هویت اجتماعی افراد براساس خودآگاهی و هم توسط شرایط و موقعیت‌های اجتماعی در زمان و مکان شکل می‌گیرد. وی معتقد است که عملکردهای اجتماعی، روند بازتابی بودن آن، عقلانیت و خودآگاهی فرد و بازاندیشی آن، هویت فرد را همیشه در فرایند ساخت‌یابی قرار می‌دهد، به‌ویژه در عصر جدید که نهادهای امروزی هم دخالت دارند. به‌زعم وی هر چیزی در زندگی اجتماعی از آنچه سیستم‌های جهانی دربرمی‌گیرند تا آنچه که وضعیت فکری یک فرد محسوب می‌شود در یک کردار و راه و رسم اجتماعی به وجود می‌آید. از این‌رو گیدنز معتقد است که هویت اجتماعی در روند ساخت‌یابی و با توجه به موقعیت‌ها، شرایط و احوال و اوضاع اجتماعی، اقتصادی و نیز خودآگاهی شکل می‌گیرد (گیدنز، ۱۳۷۸: ۸۱). در این پژوهش پیش‌ران‌های مؤثر بر آینده هویت ملی ایران به‌صورت free paradigm از بین منابع و نظریه‌های مرتبط با این حوزه احصا شده است و تعهد به نظریه یا نظریه‌های خاصی مطرح نیست.

پیش‌ران‌های مؤثر بر هویت ملی

طبق بررسی‌های به عمل آمده از ادبیات نظری مرتبط با موضوع هویت ملی و مصاحبه‌های انجام شده با خبرگان، پیش‌ران‌های مؤثر به روش PEST (Political-Economical-Societal-Technology) شناسایی شد:

جدول شماره ۱: پیش‌ران‌های مؤثر بر هویت ملی (دسته‌بندی براساس روش PEST)

ردیف	شاخص	نوع	مراجع
۱	تسهل و رواداری	اجتماعی	خبرگان
۲	تنوع فرهنگی	اجتماعی	(کریمی و مودن، ۱۳۹۰)
۳	سبک زندگی	اجتماعی	(خواجه نوری و همکاران، ۱۳۸۹)
۴	هویت مذهبی	اجتماعی	(سفیری و همکاران، ۱۳۸۸)
۵	هویت قومی	اجتماعی	(حاجیان، ۱۳۸۷)
۶	هویت مدرن	اجتماعی	(حاجیان، ۱۳۹۲)
۷	سیاست‌های رسمی	اجتماعی	(جنکینز، ۱۹۷۸) و خبرگان
۸	تبعیض و نابرابری اجتماعی	اجتماعی	(جنکینز، ۱۹۷۸) و خبرگان
۹	گسست‌های اجتماعی (عاطفی - نسلی - ارزشی) سرمایه اجتماعی	اجتماعی	(محمدی‌لرد، ۱۳۹۳) و خبرگان
۱۰	حقوق شهروندی	اجتماعی	(عدلی‌پور، ۱۳۹۱)
۱۱	امید به زندگی	اجتماعی	(سروش و افراسیابی، ۱۳۸۹)

۱۲	نظام انتخاباتی	سیاسی	(سیف‌زاده و نوری‌اصل، ۱۳۹۰) و خبرگان
۱۳	اجماع نخبگان سیاسی	سیاسی	(ارزانی و همکاران، ۱۳۹۴)
۱۴	مسأله هسته‌ای	سیاسی	(اشرف، ۱۳۹۰)
۱۵	سطح مشروعیت	سیاسی	(محمدی‌لرد، ۱۳۹۳)
۱۶	ثبات سیاسی	سیاسی	(عیوضی و هراتی، ۱۳۹۵)
۱۷	فرهنگ سیاسی دموکراتیک	سیاسی	(رنجبر، ۱۳۸۲؛ قنبری، ۱۳۹۰)
۱۸	مداخله بازیگران خارجی	سیاسی	(کرویتال، ۲۰۰۹)
۱۹	تحریم و فشارهای غرب علیه ایران	سیاسی	(گلچین و همکاران، ۱۳۸۷)
۲۰	عدالت توزیعی	سیاسی	(نصری، ۱۳۹۰) و خبرگان
۲۱	توسعه و کارآمدی	اقتصادی	(قنبری، ۱۳۹۰)
۲۲	تورم	اقتصادی	(قنبری، ۱۳۹۰)
۲۳	قیمت نفت	اقتصادی	(جعفرزاده‌پور و حیدری، ۱۳۹۳)، خبرگان
۲۴	تولید ناخالص داخلی	اقتصادی	(حسینی، ۱۳۸۶)
۲۵	رسانه‌های اجتماعی	فناورانه	(قرلسفلی، ۱۳۸۸)

مأخذ: ادبیات موضوع و مصاحبه خبرگان

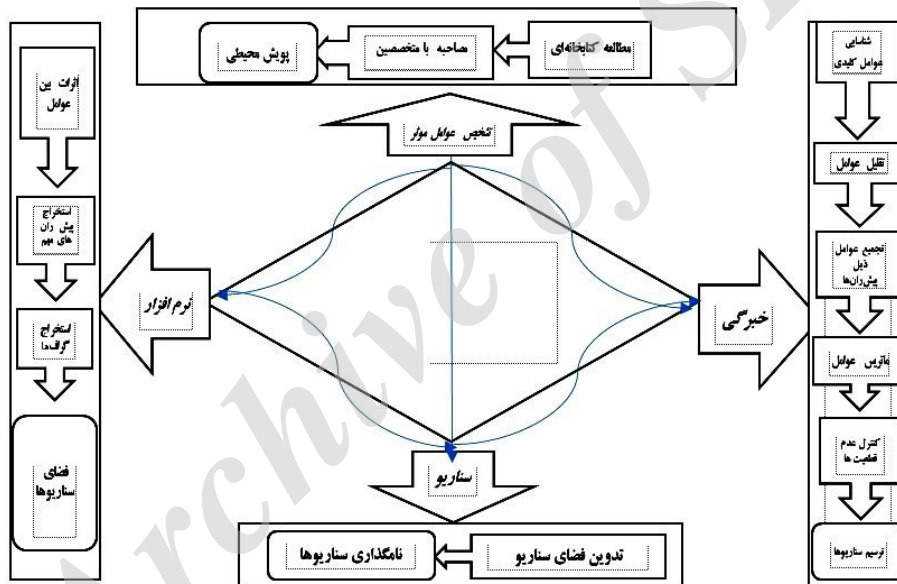
روش پژوهش

آینده‌پژوهی مشتمل بر تلاش‌هایی است که با استفاده از تجزیه و تحلیل منابع، الگوها و عوامل تغییر و ثبات، به تجسم آینده‌های بالقوه و برنامه‌ریزی برای آنها می‌پردازد. به عبارتی آینده‌پژوهی مطالعه‌ی نظام‌مند آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب است. در این پژوهش تلفیقی از تکنیک‌های شبه دلفی، مصاحبه، پویش محیطی PEST، تحلیل تأثیر متقاطع و سناریونویسی استفاده شده است. مکانیسم سناریونویسی در این پژوهش به صورت زیر انجام گرفته است: ۱- انتخاب دقیق موضوع ۲- انتخاب تئوری تحلیل ۳- تعیین عناصر، عوامل و پیش‌ران‌های مؤثر ۴- تعیین انتخاب گزینه‌هایی که هر عنصر می‌تواند در آینده برگزیند ۵- انتخاب گزینه‌های مشخص در هر سناریو ۶- نتیجه‌گیری نهایی (حاجبانی، ۱۳۹۱: ۲۷۲). پیش‌ران‌های مؤثر بر هویت ملی با استفاده از ادبیات موضوع و مصاحبه انجام شده با خبرگان استخراج و در نهایت از طریق تکنیک پویش محیطی PEST تکمیل و دسته‌بندی شدند. در اکثر تحقیقات آینده‌پژوهی بیش از ۱۰۰ نیرو و عامل که برالگوهای آینده تأثیرگذارند، از طریق طوفان فکری متخصصین

شناسایی می‌شوند که در این پژوهش ۲۷ عامل که از منظر سطح قطعیت و اهمیت‌شان در واکاوی مسیر آینده متفاوت هستند، شناسایی شد و از طریق مصاحبه با ۱۰ نفر از خبرگان و پژوهشگران حوزه‌ی هویت تقلیل و تصحیح شد. در نهایت عوامل هویت مدرن، تنوع فرهنگی، رواداری، سبک زندگی، حقوق شهروندی، هویت قومی، هویت مذهبی، مشروعیت، عدالت توزیعی، ثبات سیاسی، توسعه و کارآمدی مطابق نظر متخصصان به صورت روش دلفی انتخاب شد. مجدداً تحت نظر نخبگان برخی عوامل کلیدی ذیل پیش‌ران‌هایی جمع شدند. جدول ماتریس متقاطع با ۸ پیش‌ران هویت مدرن، منابع سنتی هویت، تساهل و رواداری، تنوع فرهنگی، مشروعیت، عدالت توزیعی، ثبات سیاسی، توسعه و کارآمدی ترسیم شد و در نهایت توسط خبرگان تکمیل و وزن‌گذاری شد. مقایسه متناظر دو به دو ماتریس تکمیل شده توسط صاحب‌نظران در نرم‌افزار میک مک محاسبه می‌شود و میزان تأثیر و عدم قطعیت پیش‌ران‌ها محاسبه می‌شود. در شکل زیر خلاصه‌ای از روش‌شناسی پژوهش حاضر مشاهده می‌شود.

مسیر و روش‌شناسی پژوهش

شکل شماره‌ی ۱: مسیر روش‌شناسی پژوهش (مأخذ: محاسبات)

یافته‌ها

در مرحله ابتدایی مصاحبه با خبرگان پارامترهایی که با پویش محیطی احصا شده بودند از نظر اهمیت و تأثیرشان بر آینده هویت ملی درجه‌بندی شدند و وارد ماتریس شدند و در مرحله دوم مراجعه به خبرگان تعامل پیش‌ران‌ها امتیازدهی شدند.

جدول شماره ۲: ماتریس روابط زوجی متغیرهای پیش‌ران هویت ملی در ایران آینده

	۱: هویت مدرن	۲: هویت سنتی	۳: مدارا	۴: تنوع	۵: توسعه	۶: عدالت	۷: مشروعیت	۸: ثبات
۱: هویت مدرن	0	3	3	3	1	1	2	1
۲: هویت سنتی	1	0	2	3	2	1	2	3
۳: مدارا	1	3	0	3	1	2	2	2
۴: تنوع	2	3	3	0	1	1	2	1
۵: توسعه	3	3	2	2	0	0	1	3
۶: عدالت	0	0	1	0	1	0	2	3
۷: مشروعیت	0	1	0	0	1	0	0	3
۸: ثبات	1	2	0	0	3	1	2	0

ارتباط هر پیش‌ران با خودش صفر و چنانچه پیش‌ران‌ها ارتباطی با یکدیگر نداشته باشند نیز امتیازشان صفر می‌شود. ارتباط قوی عدد سه، ارتباط متوسط عدد دو و ارتباط ضعیف عدد ۱ را به خود اختصاص خواهد داد.

ارزیابی تأثیرپذیری و تأثیرگذاری متغیرها

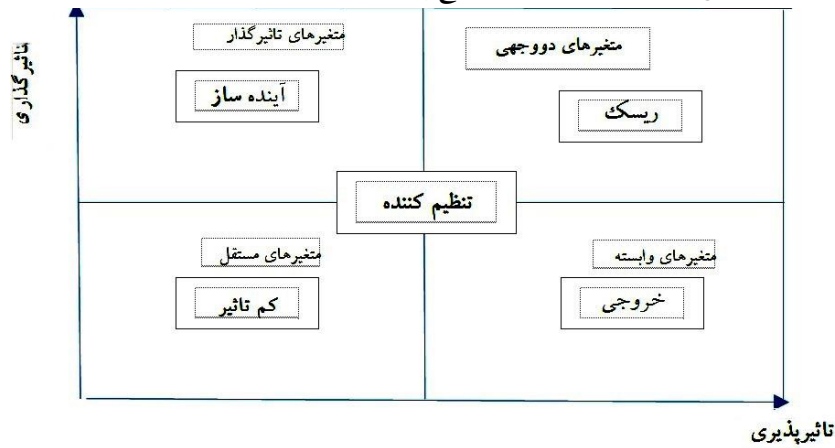
جدول شماره ۳: جمع سطر و ستون MDI

	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	N
مجموع	ثبات سیاسی	مشروعیت	عدالت توزیعی	توسعه و کارآیی	تنوع فرهنگی	تساهل و مدارا	منابع سنتی هویت	هویت مدرن	پیش‌ران
۹۰	۹	۵	۷	۱۴	۱۳	۱۴	۱۴	۱۴	کل میزان سطر (تأثیرگذاری)
۹۰	۱۶	۱۳	۶	۱۰	۱۱	۱۱	۱۵	۸	کل میزان ستون (تأثیرپذیری)

در ماتریس متقاطع جمع اعداد سطرهای هر متغیر به عنوان میزان تأثیرگذاری و جمع ستونی هر متغیر نیز میزان تأثیرپذیری آن متغیر را از سایر متغیرها نشان می‌دهد.

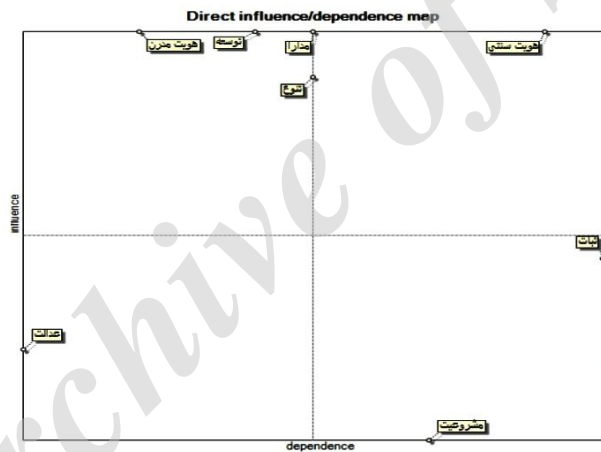
شکل زیر مکان‌یابی توزیع پیش‌ران‌ها در نمودار تأثیرمستقیم پیش‌ران‌ها را نشان می‌دهد.

شکل شماره ۲: مکان‌یابی توزیع پیش‌ران‌ها (ریلند و همکاران، ۲۰۰۹).

پیش‌ران‌های توسعه، تنوع فرهنگی، تساهل و مدارا و هویت مدرن بیشترین تأثیرگذاری را دارند. هم‌چنین پیش‌ران منابع سنتی هویت از تأثیرگذاری و تأثیرپذیری بالایی برخوردار است. پیش‌ران ثبات سیاسی بیشترین تأثیرپذیری را دارد. پیش‌ران عدالت توزیعی تأثیرگذاری و تأثیرپذیری کمی دارد و قابل حذف است.

نمودار شماره ۱: پراکنش متغیرها در پلان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری

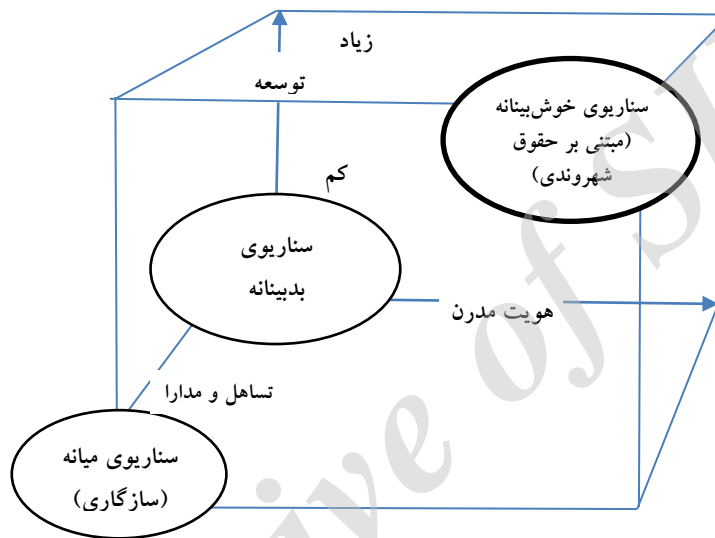
مهم‌ترین عدم قطعیت‌های پیش‌روی هویت ملی

با توجه به نتایج به دست آمده و عوامل اصلی تأثیرگذار بر آینده هویت ملی، سه عدم قطعیت پیش‌رو به ترتیب عبارتند از: الف) هویت مدرن (فرصت‌ساز - بحران‌زا) ب) توسعه و کارآیی (توسعه درون‌زا - توسعه برون‌زا) ج) تساهل و مدارا (افزایش - کاهش)

ایجاد سناریوها

در این بخش، براساس مهم‌ترین عدم قطعیت‌های شناسایی شده با استفاده از رویکرد استنتاجی، سناریوها ایجاد می‌شوند. مطابق شکل ۵، هر عدم قطعیت بر روی یک محور نشان داده شده است. با ترکیب حدود بالا و پایین هر عدم قطعیت و در نظر گرفتن فضای سه بعدی مکعب ۸ سناریو قابل ترسیم است. با مراجعه به خبرگان و مطالعات کتابخانه‌ای سه سناریوی احتمالی خوش‌بینانه، بدبینانه و میانه قابل بیان است.

شکل شماره ۳: ترکیب عدم قطعیت‌ها در سناریوهای سه‌گانه

منطق سناریوها

منطق سناریوی هویت ملی مبتنی بر حقوق شهروندی: با توجه به فرصت‌هایی که هویت مدرن ایجاد می‌کند، حاکمیت قانون و افزایش تساهل و مدارا سبب حرکت به سمت توسعه‌ی درون‌زا و کارآیی خواهد شد.

منطق سناریوی هویت ملی شیشه‌ای: فضای جهانی و تهدیدات هویت مدرن جدی خواهد بود، توسعه‌ی وابسته و ناکارآمد، عدم مدارای افراد جامعه ملی وجود دارد و هویت ملی شیشه‌ای و شکننده‌ای در پی خواهد داشت.

منطق سناریوی هویت ملی ترکیبی و سازگار: تنش‌های بین‌المللی و شرایط تحریم و تهدیدهای هویت مدرن وجود دارد اما همراه با پذیرش بین‌المللی‌گرایی ایرانیان منابع سنتی هویت به‌صورت ترکیبی با تساهل و مدارا به باز تعریف هویت ملی و انسجام و وحدت منجر شده و زمینه‌ساز خودکفایی و استفاده از ظرفیت‌های ملی می‌شود.

تجزیه و تحلیل سناریوی خوش‌بینانه (هویت ملی مبتنی بر حقوق شهروندی)

در فضای جهانی فن‌آوری‌های نوین اطلاعاتی با گذار از ساختارهای سلسله‌مراتبی به تعاملات افقی اجازه کاربست ارزش‌ها و گرایش‌های گوناگون و رقیب و نیز زمینه ظهور هویت‌های جدید و گوناگون را فراهم کرده است. ساختار اجتماعی جدید حاصل از فن‌آوری‌های نوین باعث می‌شود تا واحدها افراد و همین‌طور در سطح کلان‌تر گروه‌ها آزادانه‌تر نسبت به محیط‌های واقعی به تعامل بپردازند و هویت‌های جدید که تا پیش از این، قدرت کمتری داشتند سربرآورده و بر فرآیند سیاست‌گذاری‌ها و تعاملات اجتماعی تأثیرگذار باشند و شرایط رشد و معناسازی و هویت‌بخشی مستمر منابع سنتی هویت حول محور حقوق شهروندی به وجود آید. در این سناریو ثبات سیاسی و مشروعیت هم‌افزا با رشد و پویایی منابع سنتی هویت تحت تأثیر فضای جهانی در جهت همگرایی و وحدت ملی خواهد بود. تأثیر مثبت و فرصت‌ساز هویت مدرن، حرکت به سمت توسعه و کارآیی، کاهش وابستگی به خارج را به دنبال خواهد داشت. فرصت‌سازی هویت مدرن موجب گسترش فضای باز رسانه‌ای و تعاملات فضای مجازی، رشد تنوع فرهنگی، گشایش و ارتقای تعامل و مدارا شده و تحمل «دیگری» را سبب می‌شود. طبق نظر نخبگان، ملت ایران میل به بین‌المللی شدن دارند و در آینده برجستگی هویت مدرن مبتنی بر حقوق شهروندی را خواهیم داشت. پروژه‌ی ملت‌سازی در ایران به دنبال شرایط و بستری است که رسانه‌ها و جهانی‌شدن فراهم می‌آورد در مسیر تکمیل شدن پیش می‌رود. داشتن بینش و وسعت نگره ملی سبب ایجاد و تقویت روحیه‌ی کار و تلاش و امید و تعلق و تعهد به سرزمین شده و از سویی نگاه‌ها به ایران هم مثبت شده و فشارهای بین‌المللی کاهش یافته و نقش ایران در فضای بین‌المللی افزایش می‌یابد. از سویی دیگر شرایط اجتماعی، اقتصادی و

سیاسی و نیز شرایط تاریخی و تمدنی جامعه ملی مورد توجه بازیگران داخلی قرار گرفته و الگوی توسعه کشور جهت‌گیری بومی و داخلی می‌یابد و نیازهای جامعه توأم با الگوی توسعه درون‌زا تأمین خواهد شد. در چنین شرایطی پارامتر برابری طلبی و آزادی‌خواهی هویت مدرن به مثابه فرصت، مقوم تکثر فرهنگی و احترام و مدارای فرهنگ‌های متنوع بوده و کنشگران ایرانی به رفتارهای قانونی و احترام‌آمیز اهمیت مضاعفی خواهند داد و هویت ملی ایرانیان بر پایه حقوق شهروندی تعریف می‌شود. این سناریو برای آینده ایران اسلامی مطلوب‌ترین سناریو را ترسیم کرده است. در شتاب جهانی شدن ضمن حفظ ویژگی‌های محلی، مذهبی و فرهنگی هویت ملی با برجستگی هویت شهروندی را شاهد خواهیم بود. به عبارتی هویت ملی ده سال آینده همه عناصر قومی، مذهبی، فرهنگی با محوریت هویت شهروندی خواهد داشت.

تجزیه و تحلیل سناریوی بدبینانه (هویت ملی شیشه‌ای)

هویت مدرن و جهانی شدن شکل‌های اجتماعی جدیدی را ایجاد کرده که محل ظهور بسیاری از هویت‌های جدید و به حاشیه رفتن بسیاری از منابع مشروعیت‌بخش هویت‌های سنتی را فراهم کرده است. ظهور بازیگران جدید و بروز انواع جدیدی از قدرت میان بازیگران فرو ملی و فراملی و حتی بازیگران سایبری مفهوم قدرت را پیچیده خواهد کرد. در این صورت‌بندی اجتماعی نوین، قدرت جریان‌های رسانه‌ای از جریان قدرت سیاسی پیشی می‌گیرد و صور اجتماعی مستمراً اشکال تازه‌ای به خود می‌گیرد در چنین شرایطی ملاک‌ها و معیارها و ارزش‌ها در حال نوسان و بی‌ثباتی قرار می‌گیرد و انسجام درونی جامعه در بازتعریف گریزناپذیر مفهوم هویت دچار تزلزل شده و افراد وابسته به آن منابع (سنتی) درگیر بحران هویت و معنا می‌شوند. در دنیای آینده هویت‌های خودمحرورانه و سبک زندگی فردگرایانه چالش‌هایی بر سر راه هویت ملی به وجود خواهد آورد. به نحوی که تساهل و مدارای فرهنگی به مثابه مسأله‌ای همیشگی مطرح خواهد شد. در این فضا هویت مدرن بحران‌زا و تخریب‌کننده خواهد بود، بی‌نظمی‌ها و آشفتگی‌های ناشی از جنگ قدرت در نظام جهانی و بی‌ثمری مذاکرات برای ایران، حضور در فضای بین‌المللی را کاهش داده و منابع سنتی هویت تحت تأثیر چالش‌های فضای جهانی تضعیف و نقش تحکیم‌دهنده خود را کاهش خواهد داد. انقلاب بزرگ تعاملات فردی و اجتماعی موجب ناسازگاری هویت قومی، تضعیف هویت مذهبی، افزایش بی‌رویه‌ی مصرف‌گرایی، مسخ‌شدگی و بی‌هویتی

انسان‌ها، بی‌تفاوتی مردم به جامعه ملی و منجمد شدن شور مشارکت در میان افراد خواهد شد. هویت آینده هویت تک سرنشین تحت فضای رسانه‌ای خواهد بود که نه تنها موجب همگرایی و وحدت ملی نمی‌شود، بلکه بی‌ثباتی سیاسی را نیز در پی خواهد داشت.

تجزیه و تحلیل سناریوی میانه (هویت ملی سازگار و ترکیبی)

در این سناریو هویت ملی ترکیبی مطرح است. باتوجه به روند مذاکرات بین‌المللی و مختصات ناهمگرایی آن به خصوص فویبای اسلام‌هراسی و به تبع آن ایران‌هراسی در زمان کنونی و عدم نتایج مطلوب مذاکرات دولتمردان با فضای جهانی و ابرماندن آن، روند مذاکرات و مختصاتش برای کشور ما ناهمگراست. اما تکوین ملت‌سازی در ایران به دنبال شرایط و بستریهایی که فضای جهانی شدن به وجود می‌آورند در مسیر تکامل پیش می‌رود و روند شرایط جهانی دیگر کشورها به صورت تدریجی به نفع ایران خواهد شد و چهره مثبتی را از کشورمان در فضای جهانی ایجاد خواهد کرد. شرایط کنونی منطقه خاورمیانه چندگانگی قدرت را در نظام جهانی نشان می‌دهد، افول چهره قدرت‌های بزرگ در قلمرو سرزمینی‌شان، بی‌تعهدی در مذاکرات بین‌المللی؛ تعلق و تعهد به سرزمین ملی را افزایش داده و همگرایی ویژه‌ای را در پرتو بی‌نظمی فضای بین‌المللی در میان اقوام و افراد جامعه ملی به وجود خواهد آورد. در حقیقت در این فضای تعامل جهانی به سبب تولد جدید هویتی افراد جامعه ملی از پیام‌گیران منفعل به کاربرانی پیام‌اندیش و پیام‌ساز تبدیل خواهند شد. همگام با توسعه ارتباطات ایرانیان سعی می‌کنند جهانی فکر کنند و با سایر ملل در تعامل باشند و دیدگاهی مشترک در مسائل جهانی داشته باشند، ولی در عین حال نگاهی مثبت به قدرت‌های بزرگ و وضعیت فرهنگی، سیاسی، اجتماعی کشورهای غربی و اندیشه‌های مدرن ندارند. به عبارتی هویت مدرن نه به‌عنوان دگر هویت سنتی بلکه به سبب امکان‌همنشینی و تعامل عناصر فرهنگ مدرن با عناصر سنتی و بومی جامعه ایران به قول گیدنز «جهانی‌شدن روزمره» (گیدنز، ۱۳۷۸: ۶۵) در کلیت هویت ایرانی حضور داشته و کنشگران از عهده ترکیب‌سازی و تقریب مدرنیته با عناصر سنتی به صورت کاملاً هماهنگ و قابل قبولی برمی‌آیند. متغیر توسعه روند کندی را در پیش خواهد داشت و کارآمدی سیستم ضعیف باقی خواهد ماند، اما هیچ‌کدام از این تحولات بر هویت ملی تأثیر چندانی نمی‌گذارند.

نتیجه‌گیری

آینده‌پژوهی روند خطی حال، گذشته و آینده نیست و ما در ترسیم آینده با دنیایی از ادراک‌ها و واقعیت‌ها که به صورت غیرخطی هستند، سروکار داریم. باید گفت کشف و واقعیت آینده موضوع ما به صورت پازل‌های تکه‌تکه‌ای است که با کالبدشکافی خطاها و نادیده‌ها ربط وثیقی می‌یابد. در این پژوهش با استفاده از تکنیک مصاحبه، پویش محیطی PEST، تحلیل اثرات متقابل، تکنیک میک‌مک و سناریونگاری به آینده‌پژوهی در حوزه هویت ملی پرداخته شد. هویت مدرن، توسعه و کارآمدی و تساهل و مدارا پارامترهای کلیدی مؤثر بر آینده هویت ملی کشور شناسایی شدند. براساس این سه عامل کلیدی، سه سناریوی هویت ملی مبتنی بر حقوق شهروندی، سناریوی هویت ملی شیشه‌ای و سناریوی هویت ملی ترکیبی توسعه داده شد. آنچه که قابل تأمل است توجه به پیش‌ران‌های احصا شده و لحاظ کردن آنها در سیاست‌گذاری‌ها و تدوین راهبردهای چندوجهی که بتواند در موقعیت‌های متفاوت، پاسخگوی موقعیت باشند، ضروری به نظر می‌رسد. در ادامه لازم است اشاره شود که سناریوی سازگاری از دیدگاه خبرگان این پژوهش با توجه به شواهد و قرائن محقق می‌شود و محتمل‌تر به نظر می‌رسد. برخی اولویت‌بندی‌های خبرگان برای تعیین سناریوی محتمل براساس منطق سناریوها و علائم شان در قالب جدول ذیل آمده است.

جدول شماره ۴: اولویت‌بندی سناریوها از دیدگاه خبرگان

شواهد و علائم				
سناریوها	نشانه ۱	نشانه ۲	نشانه ۳	نشانه ۴
سناریوی خوش‌بینانه	حاکمیت قانون	فرصت‌های هویت مدرن	افزایش تساهل و مدارا	توسعه درون‌زا
سناریوی بدبینانه	افول قانون‌گرایی	تهدیدات هویت مدرن	واگرایی اقوام	توسعه برون‌زا
سناریوی میانه	توجه به مسائل جهانی مشترک	تولد کاربران پیام‌اندیش و گزینشگر	تعامل و هم‌نشینی فرهنگ مدرن با فرهنگ بومی	توسعه کند و کارآمدی ضعیف

در این قسمت راهکارها و استراتژی‌هایی جهت تحقق یا عدم تحقق هر سناریو بیان می‌شود.

جدول شماره ۵: استراتژی‌ها و راهبردهای پیشنهادی مرتبط با سناریوها

سناریوها	راهبردها
سناریوی خوش‌بینانه	رفع موانع مشارکت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی شهروندان در اداره امور کشور؛ تعمیق ایده‌ی مشارکت تاریخی اقوام در ساختار نظام سیاسی ایران؛ تقویت روحیه امید به آینده؛ افزایش ضریب نفوذ صداوسیما ملی در تمام مناطق کشور؛ انعکاس هنرهای بومی و محلی در رسانه‌های ملی؛ تعمیق فضای گفت‌وگو و مدارا و تعاملات فرهنگی میان اقوام، مذاهب و احزاب؛ عمران، آبادانی و توسعه موزون ملی و همه‌جانبه متناسب با سیاست‌های آمایش سرزمین، افزایش نرخ مشارکت اقتصادی به‌ویژه در مناطق مرزی؛ تشویق و ترغیب تعاون ملی؛ توسعه گردشگری داخلی؛ تعمیق اعتماد و تفاهم اجتماعی و حس تعهد میان مردم با هم دیگر و مردم با نظام؛ تعمیق و گسترش توجه به عناصر هویت ملی و تقویت اتحاد ملی
سناریوی بدبینانه	پرهیز از برخوردهای سخت‌افزارانه، امنیتی و قضایی با مسائل قومی و مذهبی؛ - خودداری از تبلیغ ملی‌گرایی افراطی، قوم‌گرایی رادیکال، مذهبی‌گرایی افراطی و غرب‌گرایی تندروانه؛ ممانعت از سوءاستفاده نخبگان ملی یا محلی از تکرر فرهنگی برای رقابت‌های سیاسی؛ تعمیق روحیه مدارا، دگردوستی، عشق‌ورزی و ایثار؛ افزایش تعاملات بین‌استانی (مانند جشواره‌های علمی، فرهنگی و هنری)؛ آشکارسازی تفاوت‌های عمیق معرفتی، فکری و بنیادین ارزش‌های جامعه ایرانی با سایر جوامع به‌ویژه جوامع غربی؛ تأکید مستمر بر مطامع و منافع تاریخی و کنونی ابرقدرت‌ها و استعمارگران در ایران؛ تأکید بر نقش اقوام، طوایف و اقلیت‌های دینی در دفاع از مرزهای ملی در دوران معاصر؛ آگاه‌سازی و اطلاع‌رسانی از نقش و تأثیرات مخرب بعضی شبکه‌های ماهواره‌ای، سایت‌های اینترنتی و تکنولوژی جدید اطلاع‌رسانی؛ غیرسیاسی کردن مطالبات و تقاضاهای قومی؛ مشارکت اقوام در اداره امور محلی و ملی؛ توجه زبان‌های محلی در مناطق.
سناریوی میانه	توجه به تفاوت‌های فرهنگی ضمن تقویت نظام آموزشی متمرکز معطوف به تقویت و تحکیم هویت ملی؛ تبلیغ مستمر عدم تعارض میهن‌دوستی با مذهبی بودن و میهن‌پرستی با محلی‌گرایی؛ توجه مستمر و عمیق به ترکیبی بودن و چند بعدی بودن هویت و پرهیز از یک‌جانبه‌نگری؛ تلاش برای سازگار کردن هویت‌های سنتی، ملی، مذهبی و قومی با عناصر مدرن و جهانی‌شدن؛ تلاش برای معرفی عناصر مشترک فرهنگ جهانی (مشترکات جوامع انسانی)؛ تفکیک آگاهانه عناصر مخرب فرهنگ غرب از عناصر مفید و سازنده آن؛

باید توجه داشت مهم‌ترین مخاطبان و بازیگران این راهکارها نهادهای دولتی و نهادهای مدنی می‌باشند. منطبق انتخاب راهکارها و دسته‌بندی آنها حفظ سازگاری انواع هویت و هم‌نشینی آنهاست. به این معنی که در سیاست‌ها باید هدف عدم برجسته‌سازی هویت خاص و نه به معنای انکار آنها و نیز اجماع و گفت‌وگوی ملی مبتنی بر تساهل و مدارا مد نظر باشد.

منابع

- ابوالحسنی، سیدرحیم (۱۳۹۰): **جهت‌گیری هویت ملی ایران در آینده**، الگوی پیش‌بینی تحولات در ایران، مجموعه مقالات آینده‌شناسی هویت‌های جمعی در ایران، به کوشش جمعی از نویسندگان، زیرنظر حسن روحانی، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.
- ارزانی، غلامحسین؛ باصری، احمد (۱۳۹۴): «پیش‌بینی رضایت از زندگی با تأکید بر هویت دینی، با قدرت تاب‌آوری و امید به زندگی در کارکنان یک واحد نظامی و انتظامی»، **فصلنامه روان‌شناسی نظامی**، ش ۲۴، صص ۳۳-۲۳.
- اسمیت، آنتونی (۱۳۷۷): «منابع قومی ناسیونالیسم»، **فصلنامه مطالعات راهبردی**، دوره اول، پیش شماره ۱، صص ۲۰۵-۱۸۳.
- (۱۳۸۳): **ناسیونالیسم؛ نظریه، ایدئولوژی، تاریخ**، ترجمه‌ی منصورانصاری، تهران: مؤسسه مطالعات ملی.
- توسلی، غلامعباس؛ قاسمی، یارمحمد (۱۳۸۱): «مناسبات قومی و رابطه آن با تحول هویت جمعی»، **مجله انجمن جامعه‌شناسی ایران**، ش ۴، صص ۲۵-۳.
- جعفرزاده‌پور، فروزنده؛ حیدری، حسین (۱۳۹۳): «فراتحلیل روابط هویت ملی و هویت قومی در ایران»، **فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی**، س ۳، ش ۱۱، صص ۹۶-۶۲.
- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۷): «نسبت هویت ملی با هویت قومی در میان اقوام ایرانی»، **مجله جامعه‌شناسی ایران**، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، دوره ۹، ش ۳-۴، صص ۱۶۴-۱۴۳.
- (۱۳۸۸): **جامعه‌شناسی هویت ایرانی**، تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
- (۱۳۹۰): **آینده‌شناسی هویت جمعی در ایران با روش تحلیل ماتریس متقاطع**، الگوی پیش‌بینی تحولات در ایران، مجموعه مقالات آینده‌شناسی هویت‌های جمعی در ایران، به کوشش جمعی از نویسندگان، زیرنظر حسن روحانی، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.
- (۱۳۹۱): **مبانی، اصول و روش‌های آینده‌پژوهی**، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- (۱۳۹۳): «**آینده‌پژوهی از تنوری تا کاربرد - کندوکاوی در روش‌ها**»، گروه مؤلفان (محمود قصاب، کاووس حیدری، علیرضا همتی، محمدرضا یاورزاده، علی‌اله قنبری، علیرضا اسدی، اردشیر سیاح مفضلی، فرزین مینو)، تهران: جهاد دانشگاهی - پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، چاپ اول.
- حاجیانی، ابراهیم؛ درویش، محسن (۱۳۹۲): «مطالعه گرایش ایرانیان به هویت مدرن»، **جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران**، س دوم بهار، ش ۴، صص ۶۵-۳۹.
- خواجانه‌نوری، بیژن؛ هاشمی، سمیه؛ روحانی، علی (۱۳۸۹): «سبک زندگی و هویت ملی، مطالعه موردی دانش‌آموزان دبیرستان‌های شهر شیراز»، **فصلنامه مطالعات ملی**، دوره ۱۱، ش ۴ (۶۴)، صص ۱۵۲-۱۲۷.
- ذکائی، محمد (۱۳۸۱): «گذار به بزرگسالی و جوانی رو به تغییر»، **مجله جامعه‌شناسی ایران**، ش ۱۵، صص ۲۷-۳.
- روحانی، حسن (۱۳۹۰): «چشم‌انداز هویت ملی و دینی ایرانی»، الگوی پیش‌بینی تحولات در ایران، مجموعه مقالات آینده‌شناسی هویت‌های جمعی در ایران، به کوشش جمعی از نویسندگان، زیرنظر حسن روحانی، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.
- ریتزر، جرج (۱۳۸۷): **نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر**، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
- سروش مریم؛ فراسیابی، حسین (۱۳۸۹): «سرمایه اجتماعی، هویت و مشارکت اجتماعی جوانان شیراز»، پژوهش جوانان و فرهنگ و جامعه، صص ۱۵۵-۱۲۳.
- سفیری، خدیجه؛ غفوری، معصومه (۱۳۸۸): «بررسی هویت دینی و ملی جوانان شهر تهران با تأکید بر تأثیر خانواده»، نشریه پژوهش، جوانان، فرهنگ و جامعه، ش ۲، صص ۲۴-۱.
- سیف‌زاده، سیدحسین؛ نوری‌اصل، احد (۱۳۹۰): «هویت ملی و حقوق شهروندی در ایران، گفتمان دوسویه و چند سویه ملت - دولت»، **مطالعات سیاسی**، ش ۱۱، صص ۱۶۹-۱۴۳.

- عبداللهی، محمد (۱۳۸۹)؛ «هویت ملی در ایران فراتحلیل مقاله‌های فارسی موجود»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، ش ۵۰، صص ۳۵-۱.
- قرلسفلی، محمدتقی (۱۳۸۷)؛ «رسانه و ساخت هویت ملی»، *فصلنامه سیاست، مجله حقوق و علوم سیاسی*، دوره ۲۹، ش ۳، صص ۲۳۸-۲۲۱.
- قنبری، علی (۱۳۹۰)؛ «جهت‌گیری هویت ملی ایران در آینده»، الگوی پیش‌بینی تحولات در ایران، مجموعه مقالات آینده‌شناسی هویت‌های جمعی در ایران، به کوشش جمعی از نویسندگان، زیر نظر حسن روحانی، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، مرکز تحقیقات استراتژیک.
- قیصری، نورالله (۱۳۸۷)؛ «بایسته‌های نظریه وحدت ملی در ایران»، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های همایش ملی تنوع فرهنگی و همبستگی ملی / مقدمه حسن روحانی؛ زیر نظر رضا صالحی‌امیری؛ به اهتمام نورالله قیصری؛ به سفارش پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، گروه پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰)؛ *جامعه شبکه‌ای*، ج ۲، قدرت هویت، علی پایا، طرح نو.
- کریمی، علی؛ موذن، محمدهادی (۱۳۹۰)؛ «تنوع فرهنگی و تداوم همزیستی آنها در ایران»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره ۱۲، شماره ۱ (۴۵)، صص ۵۲-۲۵.
- گلچین، مسعود؛ حق‌خواه، مژگان؛ سیدی، فرشته (۱۳۸۷)؛ «فرهنگ سیاسی دموکراتیک و عوامل مرتبط با آن»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی*، س ۱۶، ش ۶۱، صص ۲۳۶-۱۸۹.
- گل محمدی، احمد (۱۳۸۱)؛ «نگاهی به مفهوم و نظریه‌های جهانی شدن»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۳، ش ۱۱، صص ۱۱۶-۸۵.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸)؛ *راه سوم بازسازی سوسیال دموکراسی*، ترجمه‌ی منوچهر صبوری کاشانی، تهران: انتشارات شیرازه.
- (۱۳۸۳)؛ *تجدد و تشخیص: جامعه و هویت شخصی در عصر جدید*، ترجمه‌ی ناصر موفقیان، تهران: نشر نی.
- محمدی‌لرد، عبدالمحمود (۱۳۹۳)؛ *آینده‌پژوهی ثبات سیاسی ایران*، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- مقصودی، مجتبی (۱۳۸۶)؛ «جایگاه هویت در پایان‌نامه‌های دانشجویی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، علمی - پژوهشی، ش ۳۱، س ۸، ش ۳، صص ۱۰۱-۸۱.
- نصری، قدیر (۱۳۹۰)؛ «تأملی نظری در یافته‌ها و دشواری‌های باری بوزان در بررسی امنیت»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، س ۱۴، ش ۴، صص ۱۳۳-۱۰۵.
- نظری، علی‌اشرف (۱۳۹۰)؛ «احزاب سیاسی و هویت ملی تأملی در کارکردها و چشم‌اندازها»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره ۱۲، ش ۱ (۴۵)، صص ۹۸-۷۳.
- A. Rialland, K.E. Wold, SINTEF and MARINTEK (2009); "Future Studies, Foresight and Scenarios as basis for better strategic decisions", Report no.: IGLO-MP 2020, Working Paper 10-2009, Project no.: 188946.
- Bañuls, Murray Turoff (2011); *Scenario construction via Delphi and cross-impact analysis, Technological forecasting social change*.
- Jacques, Michel and Berend, Bettels, (2001); "Patent Citation Analysis", *Sientometrics*, Vol 51, No 1, 185-201.
- Jenkins W. I. (1978); "Policy, Analysis": A Political and Organizational Perspective, NY: Palgrave Macmillan.
- Jenkins, R (1996); "Social Identity", London, Routledge.
- Peter Bishop, Andy Hines and Terry Collins (2007); "The Current State of Scenario Development: An Overview of Techniques", *forsight* Vol 9, 5-25, 2007.
- Schwartz P. (1996); *The Art of the Long View*, New York: Doubleday. [Detailed exploration of the future — from a business and organizational view.]
- Smith. A. (1991); *National Identity*, London: penguin.